

Ярослав Калакура,
Михайло Юрій

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПІЗНАННЯ КУЛЬТУРИ

З'ясовуються сутність та особливості методології цивілізаційного пізнання української культури як сегменту світової в контексті її взаємодії з цивілізацією. Розглянуто пріоритетні принципи дослідження культури: системного, синергетичного та антропологічного підходів, цілісності, міждисциплінарності, інтегративності знань, ціннісної орієнтації. Обґрунтовано ефективність загальнонаукових методів пізнання: аналізу та синтезу, моделювання, герменевтики, а також спеціальних: історико-генетичного, історико-хронологічного, структурно-функціонального, діахронно-синхронного, текстологічного, компаративістики, біографічного та ін. Висловлені пропозиції щодо подальшого дослідження проблеми.

Ключові слова: методологія, культура, цивілізація, українська культура, цивілізаційне пізнання, міждисциплінарність, інтегративність знань, синергетичний підхід, системний аналіз.

Kalakura J., Yuriy M. Methodological principles civilization knowledge of culture. Author analyzed the nature and characteristics of the methodology of civilizational knowledge of Ukrainian culture as a segment of the world in the context of its interaction with civilization. It's considered the priority principles of study of culture, i.e. historical, systemic, synergistic and anthropological approaches of integrity, interdisciplinarity, knowledge integrative, orientation value. They proved an efficiency of scientific methods of knowledge: analysis and synthesis, simulation, hermeneutics, and special, historical and genetic, historical, chronological, structural-functional, diachronic-synchronous, textual, comparative studies, biographical and others. There was suggested the further study of the problem.

Key words: methodology, culture, civilization, Ukrainian culture, civilizational knowledge, interdisciplinary, integrative knowledge, synergistic approach, systems analysis.

У контексті сучасних глобалізаційно-інформаційних процесів, європейської та євроатлантичної інтеграції України, її утвердження у світовому цивілізаційному просторі як унікальної регіональної цивілізації особливої актуальності набуває, з одного боку, адаптація українського суспільства до соціокультурних стандартів і духовних цінностей країн Європейського Союзу при неухильному збереженні, захисті і примноженні традицій та самобутності національної культури, а з другого, – наукове осмислення цих процесів з висоти їх цивілізаційного розуміння. У цьому зв'язку особливої актуальності набувають методологічні засади цивілізаційного пізнання культури, що зумовлюється низкою чинників: а) глобалізація та інформатизація сучасного світу, його модернізація відбуваються в інтер'єрі протистоянь і діалогу цивілізацій, динамічних змін у всіх сферах суспільного життя, підвищення соціальної ролі культури як інтелектуального та духовного фундаменту державної політики, системи моральних норм і цінностей [1–5], що, в свою чергу, вимагає удосконалення методології поглибленого дослідження феномену культури як цивілізаційного індикатора; б) неухильно зростає значення антропологічного, тобто людського фактора суспільного прогресу, підвищується

роль людини як творця культури і її найголовнішого продукту, дедалі повніше розкривається інтелектуальна індивідуальність і неповторність кожної особистості, її гармонійності та цілісності. Світ людини, її духовності – це, насамперед, світ культури, який акумулює в собі систему цінностей, норм та інститутів, а через цінності відбувається регуляція людської діяльності в усіх сферах суспільного життя [6].

Звідси й випливає актуалізація методології антропологічного підходу до культури, який дозволяє подивитися на неї з позицій особистості і її місця в соціокультурних і цивілізаційних процесах; в) цивілізація віддзеркалює поступ людства у сфері культури в широкому розумінні слова, виступаючи як певна стадія організації і змісту культурного, соціального, економічного, політичного і духовного життя. Без наукового осягнення механізму взаємодії та взаємовпливів цивілізації та культури неможливо визначити магістральні напрями соціокультурного розвитку українського суспільства, його очищення та цивілізаційного прогресу; г) надбання сучасної вітчизняної та зарубіжної цивілізаціології та культурології [7–9], їх історіософський та методологічний інструментарій дозволяють глибше осмислити історію зародження та особливості розвитку української культури в контексті національного і світового цивілізаційного процесу, насамперед під кутом зору її європейської складової, що на тлі викликів Революції гідності та євроінтеграційного вибору України набуває виняткової актуальності; д) нині українська культура опинилася в епіцентрі неоголошеної війни Росії проти України, російської анексії Криму і спонсорювання терористично-сепаратистського руху на тимчасово неконтрольованій частині Донбасу, його варварського нищення. На фоні цих подій ще рельєфніше видно, що йдеться не тільки про ігнорування РФ основоположних принципів міжнародного права і безпардонне втручання у внутрішні справи суверенної держави, але й про зіткнення двох цивілізаційних світів, двох виборів майбутнього, двох культур, двох світоглядів і ціннісних орієнтирів, зрештою добра і зла. На тлі цього зіткнення необхідні нові підходи до захисту культурних цінностей України від російської неоекспансії та агресії, а водночас стає ще зрозумілішим, наскільки важливо досліджувати давність, самобутність і самодостатність української культури в контексті цивілізаційного вибору українства і його підтримки з боку європейської співдружності.

Названі та інші чинники надають як актуальності, так і науковій новизні означеній проблемі, окреслюють мету пропонованої статті, спрямовану на подальше з'ясування з урахуванням праць попередників [10–12] сутності методологічних засад цивілізаційного пізнання культури як найбільшого скарбу кожної людини, кожного суспільства, кожної нації й людства загалом. Виходимо з того, що культура – стрижень цивілізації, вона виступає організованим досвідом усієї попередньої історії, акумулює втілення людських здібностей і можливостей, результати інтелектуальної діяльності людей, що мають будівничий і світоглядний характер [13–15].

Засадничими принципами цивілізаційного пізнання культури *є системний, синергетичний та антропологічний підходи, цілісність, міждисциплінарність, ціннісна орієнтація та інші*, дотримання яких і оновлення їх змісту дозволяє досягнути динаміку розвитку культури. Кожна доба потребує власного бачення минулого з висоти сьогодення та історичного досвіду. Не випадково, здавалося б, уже вирішені питання сьогоденні потребують нового розуміння, а його не можна досягнути інструментарієм традиційного, формаційного трактування історичного процесу. І справа не тільки в тому, що формаційний підхід був абсолютизований марксистською філософією і доведений до ідеологічного монізму в радянську добу. Він базується на визнанні пріоритету матеріальних цінностей по відношенню до культурних і духовних, розглядає культуру як похідну субстанцію від економіки, на теорії класової боротьби і революцій. Нині відомо, яку ціну заплатили українці за економічний детермінізм, за так звану сталінську культурну революцію, увінчані голодоморами, масовими репресіями і розстріляним відродженням. Знаємо й про руйнівні наслідки культурної революції в Китаї часів Мао Цзедуна для однієї із найдавніших світових цивілізацій.

Власне одномірність і обмеженість формаційного підходу до історичного процесу послужили викликом для появи цивілізаційних концепцій М. Вебера, М. Данилевського, К. Леонтєва, Р. Маківера, П. Сорокіна, А. Тойнбі, О. Шпенглера та ін., створення цивілізаційної концепції історії культури. За цією теорією, розвиток людського суспільства і його культури має еволюційно-поступальний характер і відбувається шляхом циклів. Перевага такого підходу в тому, що він дозволяє досягнути, з одного боку, цілісність культури, а з другого,

глибше осмислити специфіку і особливості кожної національної культури, її своєрідність та самобутність у контексті світової. Крім того, цивілізаційний підхід органічно поєднує історичний процес із соціокультурною історією, а категорія «цивілізація» орієнтує дослідника на необхідність аналізу впливу на розвиток культури таких чинників, як географічний, природничий, етнічний, економічний, демографічний, ментальний, релігійний, міжнародний та ін.

Дедалі ширше застосування цивілізаційного підходу в сучасній гуманітаристиці не означає його універсалізації, оскільки будь-яке знання – історичне, етнологічне, культурологічне, політологічне, соціологічне, психологічне і т.д не може вважатися незмінним і всеосяжним. Це означає, що цілісного знання про культуру загалом і українську зокрема можна досягти на основі синтезу галузевих знань, їх інтеграції в процесі інтердисциплінарних досліджень. Культура як об'єкт наукового пізнання виступає предметом різних наук – філософії, історії, етнології, політології, соціології, психології і т.д. І тільки на міждисциплінарному рівні з позицій цивілізаційного трактування культура постає як цілісність [16, с. 14–16]. Свого часу І. Ковальченко наголошував, що об'єктом пізнання завжди виступає певна реальність, а предметом – ті аспекти і риси об'єкта, які охоплені вивченням та рефлексіями [17, с. 54].

У сучасних умовах цивілізаційна ідея поступу і прогресу з її понятійним апаратом, системою цінностей і уявлень увійшла в загальноприйнятий ужиток наукового мислення. Вона збагачена синтезом теорії прогресу і теорії локальних цивілізацій, а він відкриває значно ширші можливості для побудови такої методології, яка б формувала адекватну цивілізаційну свідомість. Сприйняття історичного прогресу на цій підставі також дозволяє усвідомити, що світ значно багатогранніший, а тому не може існувати безконфліктно, але водночас об'єктивність і потреба прогресивного розвитку визначає пошук компромісів, толерантний розвиток людства. З названими підходами тісно пов'язаний так званий політологічний підхід до методології історії культури, який надає можливість порівнювати вплив політичних систем на культурний процес і робити об'єктивніші висновки щодо взаємодії політичних і культурних процесів.

Складовою частиною методології цивілізаційного пізнання культури є теорія ментальностей, започаткована відомою науковою школою Анналів. Вона проявляється через призму культурної традиції

і дозволяє запроваджувати до наукового обігу принципово нове і ширше коло історичних джерел, що відбивають повсякденне життя людей, їхні думки і почуття, більш адекватно реконструювати минувшину не тільки через ретроспективний, але й перспективний погляд людини, яка жила у минулому. Проблематика ментальності цікавить багатьох дослідників і інтенсивно розробляється на наших очах [18–21]. У даному випадку нас цікавить ментальність у аспекті методології співвідношення культури з цивілізаційною специфікою. Саме вона виступає базовим носієм сутнісних характеристик конкретної цивілізації, створює собою її феноменологію [22]. Ментальність – не тільки те, що ми думаємо, а й те, як ми думаємо і як поступаємо. Вона не зводиться до усвідомлених норм, правил і, взагалі, до рівня дискурсу культури, що лежить на поверхні.

Без дослідження і з'ясування поняття ментальності не можна досягти повного і адекватного трактування сутності культури. Більшість авторів обмежуються лише описами ментальності або суджень, що характеризують це явище, – «навички усвідомлення оточуючого світу, схеми, що мислять, образні комплекси, життєві і практичні установки людей» тощо [23, с. 25–27]. Причому, саме це поняття використовується досить широко. Аналіз контекстів слововживання і описуваних конструкцій свідчить, що в понятті «ментальність» концентруються змісти, пов'язані з програмуванням людини, яке трактується в широкому сенсі. Йдеться про структури, що програмують закони і механізми розуміння (інтерпретації) даних органів відчуттів. Зрозуміло, що така когнітивна діяльність реалізується в цілісно-нерозчленованому акті розуміння (переживання) оцінки. Причому, акт розуміння (переживання) оцінки не існує ізольовано. Він є базовою підставою для вирішення завдання адекватної реакції на те, що відбувається. В цьому відношенні ментальність виступає сферою, яка програмує поведінку людини.

Формуючи реакцію людини на оточуючий світ, ментальність структурує відтворення культури. Вона виступає фактором, який програмує збереження самототожності цивілізації, оформляє канал її еволюції, оскільки вказує загальні орієнтири культурної творчості, параметри і критерії відбору інновацій. Іншими словами, якщо культура трактується як самоорганізований пакет поза біологічних програм людської діяльності, то ментальність може тлумачитись як специфічний блок культури, який відповідає за структуризацію цього

пакету і вирішує завдання вибору і комбінування конкретних програм у заданих ситуаціях, а також містить мову програмування, на якій складені всі наявні програми і можуть бути написані нові. Цей блок виробляється внаслідок процесів культурогенези і належить до базових підстав, які структурують і оформляють приватні програми, а також взаємопов'язують увесь пакет у системне ціле.

З цивілізаційним пізнанням тісно пов'язані методологія системного і синергетичного підходів, які розглядають кожну систему як певну цілісність і єдність порядку і хаосу [24]. З цього погляду, на особливу увагу заслуговує складність і непередбачуваність поведінки систем, що вивчаються, в періоди їх нестійкого розвитку, в точках біфуркації, коли незначні причини можуть безпосередньо вплинути на вибір вектора суспільного розвитку. Якщо у суспільстві утверджується жорстка політична система за принципом суворої ієрархії, то злам хоча б одного елемента одразу ж призводить до її руйнації, яскравий приклад – розвал радянської системи. Згідно з синергетичним підходом, динаміка складних соціальних організацій пов'язана з періодичним чергуванням прискорення та уповільнення процесу розвитку, часткового розпаду і створення структур, періодичним зміщенням впливу від центру до периферії і в зворотному напрямі. Часткове повернення в нових умовах до культурних й історичних традицій розглядається як чинник підтримки складної соціальної організації. Синергетичний підхід передбачає використання концепцій нелінійної динаміки і на сьогодні є основою для вивчення історичних альтернатив, перехідних періодів суспільної історії.

Заслуговують на увагу й інші підходи: історико-антропологічний, феноменологічний та історіографічний, які визначають завдання – розкрити зміст і призначення соцікультурного процесу, сенс життя [25]. Всі ці підходи виконують стосовно один одного функцію взаємодоповнюваності. Знання і порозуміння різних підходів до вивчення історико-культурного процесу дозволяє подолати односторонність у вивченні культури, не допускає догматизму свідомості, слугує науковому розумінню історичного процесу загалом і розвитку історичного мислення. Формування методології культури сприяє розвитку самостійності мислення тих, хто цікавиться історією. А зміна на підставі методологічного плюралізму предмета вивчення – історії в напрямі філософії історії допомагає формуванню гуманітарного світогляду, гуманітаризації знання.

Світ людини, яким є суспільство, недостатньо описати за зовнішніми ознаками, він повинен відкритися внутрішньому почуттю індивіда, який є частиною пізнаваної реальності. Ось чому пізнання культури є водночас процесом становлення й вияву внутрішнього світу того, хто здійснює це пізнання. І цей внутрішній світ неможливо пізнати, не вивчаючи антропології людини. Тобто антропологія повинна виражати сутність гуманізації самої людини, оскільки відповідна антропологія спонукає певний спосіб і тип маніфестації людини в історичному процесі або сам історичний процес. У цьому розумінні антропологія випереджає історію, історіософію.

Однак тут виникають деякі сумніви. І пов'язані вони ось з чим. Йдеться про моральність індивіда, його відповідальність перед історією, тобто про персоналістський підхід в історії, а це, як відомо, європейська традиція. Скажемо інакше: персоналізм, поняття особистості – це найбільш характерні ознаки християнства та, відповідно, цивілізацій, ним породжених, – візантійської, європейської, української. І в цьому сенсі, мабуть, мають рацію ті дослідники, які говорять про унікальність й «окремішність» християнських культур. Перш за все – західної. Іншими словами, з одного боку, вона, з другого – всі інші. Справді, якщо взяти дві головні категорії філософсько-історичного знання – «час» (соціальний час і вічність) і «простір» (локальний і позалокальний), – переконаємося у наявності цієї фундаментальної неподібності.

З антропологізмом пов'язаний персоналістський підхід до історії культури. Персоналістська історіософія найповніше проявляється в межах християнського світу. І тут постає запитання: наскільки ми, українці, здатні до формування персоналістської історіософії, вливатися в європейську соціальну і гуманізаційну сутність? Можна відповісти позитивно, адже Україна – християнська країна, зі своєю, що-правда, специфікою. Але специфіка нашої свідомості, сформованої на цінностях християнства, здебільшого православного, основним постулатом якого є цезаропапізм, проповідує владовласність, чого немає в західному християнстві. Як у цьому випадку розв'язати проблеми демократії, децентралізації, коли й сьогодні, у XXI ст., в нашій країні влада і далі залишається, значною мірою, приватизованою певними олігархічними групами.

Ось тут і постає питання, чому Україна так важко вирішує своїх головні економічні, соціальні і політичні, а разом з ними й культурні

завдання? Є дві важливі передумови для відповіді. Перша. У нас ще не відбувся той перелом у свідомості, в ментальності, який давно вже стався в більш «просунутих» християнських країнах. Що мається на увазі? У Середні віки і в ранньому Новому часі в Європі сформувався сучасний тип свідомості – абстрактне раціональне мислення. Природно, що європейці цих епох нічого не придумували. Вони завершили спорудження тієї будівлі, яку століттями будували в рамках спочатку греко-римської, а потім християнської традиції. Друге. Ця трансформація свідомості призвела до зміни типу суспільства. Відбувся перехід від традиційного соціуму до сучасного. Що це означає? В основі нового типу свідомості знаходиться принцип поєднання «непоєднуваного»: одиничності й всезагальності. Звичайно, не випадково він виник у християнському світі: сама ідея Трійці передбачає єдність одиничності і всезагальності – Бог означає й певну сутність, і три різні сутності. І в цьому немає протиріччям.

Утвердження такого типу свідомості передбачає обов'язковість альтернативно-цілісного мислення. Цілісність будується за принципом альтернативності; альтернативність – це обов'язковий наслідок цілісності. Головне тут – свобода вибору через наявність автономних сфер життєдіяльності людини і множинності її ідентичностей. Людина у такому суспільстві приречена на постійний вибір. Якщо хоча б в одній зі сфер своєї життєдіяльності вона позбавлена права вибору, починається розкладання всього суспільства, а не тільки цієї сфери. Саме тому будь-яке демократичне суспільство побудоване на виборі.

А як же тоді з українським суспільством, де проблема вибору все ще обмежена? Яке соціально-культурне і морально-етичне становище особистості в нашому суспільстві? І звідси питання щодо самої України: чим вона хоче бути чи стати, чим є і чим ні? Звичайно, Україна може вибирати і формально уже вибрала: Схід або Захід. Схід – вже був і багато в чому залишається. Захід – свобода вибору ідентичності. Як до цього прийти? Змінити свою ментальність – важко і довго, хоча є й інший варіант – це гуманізація відносин на основі знання, яке б сформувало відповідно морально-етичне обличчя суспільства. Однією з невід'ємних характеристик такого знання є те, що воно нерозривно пов'язане з «розширенням» культурного простору, створенням нових культурних реалій, тягне зміну за собою як внутрішнього світу людини, так і реалій суспільного життя. Як справедливо зазначав С. Штрассер, «теоретичні твердження дослідника

можуть мати в майбутньому великі практичні ефекти. Сучасна історія свідчить, що такий ефект – не тільки мислимий, але насправді можливий. Доречно згадати три найвідоміші теорії у галузі гуманітарних наук. Більшість дослідників західної культури визнає, що економічна теорія Адама Сміта, політична теорія К. Маркса й психоаналітична теорія З. Фрейда вплинули як на життя індивідумів, так і на розвиток суспільства в цілому; вони створили нові ситуації, нові людські відносини, нові форми життя» [26]. Результати наукових досліджень – це і фактор, що змінює соціокультурний ландшафт і найчастіше закладає основи нових суспільних ідеологем. Використання результатів досліджень змушує замислитися над тим, «як наше слово відгукнеться».

Традиція, яка в європейській культурі йде ще від Сократа, сповідує визнання моральної гідності індивіда. Непорушність і самовизначеність духовного світу людини означають, що особистість не може бути осягнута лише в координатах зовнішніх властивостей, оскільки вона містить у собі самотній внутрішній світ: людина – це істота, яка постійно шукає й випробовує саму себе [27, с. 38]. Свого часу європейська філософська думка сформулювала парадигму, за якою людина не тільки не є предметом серед предметів, але й не може бути засобом для будь-яких побічних цілей, у тому числі й для так званого «загального добра». Ця парадигма, залишаючись тривалий час панівною, дедалі більше вступала в протистояння із протилежною – антигуманітарною, що намагалася, зокрема, опертися на методологію й успіхи природознавчих досліджень. Це досить гостре протистояння надовго визначило долю історіософії культури. З початку ХХ століття процеси масовизації культури західного суспільства, зростаючої соціалізації ще більше ускладнили ситуацію. Проте традиція визнання моральної цінності окремого людського індивіда не зникла, а на рівні інституціональної філософії і некомерційної культури залишається й досі вагомюю. Ось чому в дослідженні культури важливе значення має аксіологічний (ціннісний) підхід, який розглядає її як систему цінностей з потужним світоглядно-виховним потенціалом.

У цивілізаційному пізнанні зростає роль відомого у світовій історичній науці хвилевого підходу, який акцентує увагу на хвилеподібному характері еволюції складних соціальних систем. Він звертає

увагу на альтернативні варіанти розвитку людського суспільства і можливість зміни його вектора, однак не на механічне повернення суспільства у попередній стан, а просування його шляхом модернізації не без участі традиції і попереднього досвіду.

Оскільки йдеться про методологію пізнання феномену культури, то варто торкнутися сучасних підходів до дефініції цього поняття. Його багатоплановість і комплексність породжує переконання в тому, що культура не може вичерпуватись якимось одним визначенням [28, с. 17–18]. Сутність феномену культури може бути зрозумілою лише в кількох взаємодоповнюючих визначеннях, покликаних виявити найзначніші зрізи явища. Йдеться про особливий духовний досвід людства, який нагромаджується і передається від покоління до покоління, комплекс матеріальних, духовних, інтелектуальних і емоційних складових суспільства, включаючи і спосіб життя, правила людського буття, систему цінностей, традицій і вірувань [29, с. 3–4].

Цивілізаційному пізнанню культури в такому трактуванні слугує вміле і адекватне застосування системи дослідницьких методів як загальнонаукових, конкретно наукових (методів окремих галузей знань), так і спеціальних методів культурології (соціокультурних спостережень). Пріоритетне значення мають усталені методи аналізу та синтезу, моделювання, герменевтики, а також спеціальні: історико-генетичний, історико-хронологічний, структурно-функціональний, діахронно-синхронний, текстологічний, компаративістики, біографічний та інші. В сучасних умовах дедалі ширшого застосування в усіх науках набуває метод моделювання, який дозволяє вибудувати найбільш важливі конструкції культури як у минулому, так і прогнозовані. Історико-генетичний метод націлений на з'ясування витоків і генези того чи іншого культурного явища, події, стилю, жанру і т.д. Жоден культуролог не може обійтись без застосування методу компаративістики, тобто без порівняльно-історичного осмислення різних цивілізацій і культур як у часовому інтервалі, так і географічно-країнознавчому. Незаміниму роль виконує й структурно-функціональний метод, адже культура – складний і багатогранний організм, який складається з численних, тісно пов'язаних між собою елементів, кожен з яких має своє призначення і виконує певну функцію. Пріоритетна роль людини, особистості у соціокультурних процесах об'єктивно диктує необхідність залучення біографічного методу, який

дозволяє органічно пізнати життєвий шлях тієї чи іншої особи і її персональну роль у примноженні культурних цінностей. Варто зауважити, що вибір методів пізнання завжди визначається метою дослідження і змістом самої проблеми. Як засвідчує наш досвід участі у створенні цивілізаційного образу української культури, тільки комплексне і системне застосування усіх методів виступає запорукою продуктивної і успішної реалізації задуму та дослідницьких завдань [5].

Таким чином, можна стверджувати, що методологія цивілізаційного підходу, порівняно з формаційним, значно ефективніша в дослідженні культури і ментальності. Вона дозволяє досягнути цілісності культури, встановити її пріоритетне місце в цивілізації, яка народжується разом з народженням ментальності. В ментальності відбиваються значущі зміни культури і цивілізаційної моделі загалом. Діалектика культури і цивілізації настільки багатогранна і динамічна, що завжди залишатиметься актуальною з погляду методології будь-якого пізнання, в тому числі й цивілізаційного. Серед проблем, які потребують подальшого осмислення на засадах методології цивілізаційного пізнання, найбільш перспективними видаються такі: інтеграція складових компонентів культури, їх взаємодія щодо забезпечення цілісності як планетарного явища і єдності цивілізаційно-культурного та екологічного процесу на постіндустріальному просторі; визнання пріоритетної ролі людини в оновленні гуманістичних цінностей культури, її форм і змісту; сутність культурного прогресу в умовах глобалізації світу і шляхи модернізації національної культури; політичні, економічні та демографічні чинники культури; гуманізація культури на засадах моральних пріоритетів та її протидія тероризму і конфліктам; регулятивна функція культури у сфері міжкультурних та міжособистісних відносин; формування української інтелектуальної еліти на різних етапах історії та її ролі у розвитку національного культурного ландшафту; збереження і охорона культурної спадщини як носія історичної пам'яті.

1. Губерський Л. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз / Л. Губерський, В. Андрущенко, М. Михальченко. – К. : Знання, 2000. – 580 с.

2. Безклубенко С. Теорія культури / С. Безклубенко. – К., 2002. – 324 с.
3. Кримський С.Б. Цивілізаційний розвиток людства / С. Б. Кримський, Ю. В. Павленко. – К. : Фенікс, 2007. – 316 с.
4. Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України. – Вид. 2-ге / М. В. Юрій. – К. : Кондор, 2008. – 736 с.
5. Калакура Я. С. Українська культура: цивілізаційний вимір / Я. С. Калакура, О. О. Рафальський, М. Ф. Юрій. – К. : ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2015. – 496 с.
6. Бех І. Д. Особистість у просторі духовного розвитку: навч. посібн. / І. Д. Бех. – К. : Академвидав, 2012. – 256 с.
7. Колесник І. І. Українська культура та історіографія: історія ментальностей // Укр. істор. журн. – 2002. – №1. – С. 26–37
8. Калакура Я. С. Українська духовність: історіографічний вимір / Я. С. Калакура // Українознавство. – 2013. – №1. – С. 28–34
9. Яковлев О. Інтерпретація теорії культури, мистецтва і освіти в сучасній українській науці (2005–2012 рр.). / О. Яковлев. – К. : НАКККіМ, 2012. – 228 с.
10. Попович М. Нарис історії Культури України / М. Попович. – К. : АртЕк, 1998. – 728 с.
11. Богуцький Ю. П. Українська культура в європейському контексті / Ю. П. Богуцький, В. П. Андрущенко, Ж. О. Безвершук, Л. М. Новохатько. – К. : Знання, 2007. – 679с.
12. Шейко В. М. Культура України в глобалізаційно-цивілізаційному вимірі (історико-методологічні аспекти) / В. М. Шейко. – К., 2011. – 624 с.
13. Рафальський О. О. Україна як цивілізаційний феномен / О. О. Рафальський. – К. : Бланк-Прес, 2010. – 256 с.
14. Горелов М. Українська етнічна нація / М. Горелов, О. Моця, О. Рафальський. – К. : Еко-продакшн, 2012. – 192 с.
15. Михальченко Н. Украинская региональная цивилизация: прошлое, настоящее, будущее / М. Михальченко. – К. : ИПіЭНИ, 2013. – 340 с.
16. Иконникова С. Н. История культурологических теорий. – 2-е изд. / С. Н. Иконникова. – М.; СПб: Питер, 2005. – 474 с.
17. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования – Изд. 2-е. / И. Д. Ковальченко. – М. : Академия, 2003. – 272 с.
18. Попович М. В. Українська національна ментальність / М. В. Попович // Проблеми теорії ментальності / відп. ред. М. Попович. – К. : Наукова думка, 2006. – С. 232–240
19. Юрій М. Ф. Етногенез та менталітет українського народу / М. Ф. Юрій. – К. : Таксон, 1997. – 237 с.
20. Стражний О. С. Український менталітет. Ілюзії. Міфи. Реальність / О. С. Стражний. – К. : Книга, 2008. – 368 с.
21. Історія європейської ментальності / за ред. Петера Дінцельбахера. – Львів: Літопис, 2004. – 720 с.

22. Старовойт І. С. Збіг і свосрідності західноєвропейської та української ментальностей: філософсько-історичний аналіз / І. С. Старовойт. – Тернопіль: Діалог, 1997. – 256 с.
23. Культурологія. ХХ век. Энциклопедия. – В 2 т. – Т.2. – СПб. : Университетская книга, 1998. – 370 с.
24. Князева Е. Н. Антропологический принцип в синергетике / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов // Вопросы философии. – 1997. – № 3. – С. 62–79.
25. Історія в термінах і поняттях: довідник. – Вишгород: ПП Сергійчук М. І., 2014. – С. 30–31, 259, 656.
26. Strasser S. Understanding and Explanation. Basic Ideas Concerning the Humanity of the Human Sciences / S. Strasser. – Pittsburgh, 1985. – P. 174.
27. Кассирер Э. Опыт о человеке: введение в философию человеческой культуры // Проблема человека в западной философии / Э. Кассирер. – М. : Гардарики, 1988. – 472 с.
28. Закович М. М. Культурологія: українська та зарубіжна культура: навч. посібн. / М. М. Закович. – К. : Знання, 2007. – 567 с.
29. Попович М. Нарис історії культури України / М. Попович. – К. : АртЕк, 1998. – 728 с.